1-MAVZU: BADIIY MATNNING LISONIY TAHLILI VA UNING O‘RGANISH OBYEKTI, MAQSAD VA VAZIFALARI

REJA:

1. “Badiiy matnning lisoniy tahlili” kursining predmeti, vazifalari. Fan doirasida o‘rganiladigan asosiy masalalar**.** Fan doirasida o‘rganiladigan asosiy masalalar**.**
2. Zamonaviy fanlar tizimida lingvopoetikaning tutgan o‘rni va o‘ziga xosligi**.**
3. Matn va uning ta’rifi, tarkiblanishi, matnning shakllanishida ishtirok etuvchi omillar**.**
4. Matnning ichki va tashqi struktural komponentlari. Matn tiplari. Matn birliklari

GLOSSARIY

1. **Badiiy matn** – voqelikni obrazli tasvirlash, estetik ta’sir ko‘rsatish va muallifning badiiy g‘oyasini ifodalashga xizmat qiluvchi til birliklari asosida shakllangan yaxlit nutqiy tuzilma.

2. Badiiy matnning lisoniy tahlili – badiiy asarda qo‘llanilgan fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va uslubiy vositalarning mazmun hamda estetik vazifalarini o‘rganuvchi tahlil jarayoni.

3. Lingvopoetika – badiiy asar tilining poetik xususiyatlari, til birliklarining estetik imkoniyatlari va badiiy mazmunni shakllantirishdagi vazifalarini tadqiq etuvchi tilshunoslik yo‘nalishi.

4. Lingvistik tahlil – matn tarkibidagi til birliklarining grammatik, semantik, uslubiy va kommunikativ xususiyatlarini ilmiy asosda o‘rganish usuli.

5. Poetik til – badiiy adabiyotda obrazlilik, ta’sirchanlik va estetik mazmunni yuzaga chiqarishga xizmat qiluvchi ifoda vositalari tizimi.

6. Matn – mazmuniy va grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langan, muayyan kommunikativ maqsadni ifodalovchi, nisbatan tugallangan og‘zaki yoki yozma nutq mahsuli.

7. Matn lingvistikasi – matnning tuzilishi, mazmuniy yaxlitligi, tarkibiy qismlari, bog‘lanish vositalari va kommunikativ xususiyatlarini o‘rganuvchi tilshunoslik sohasi.

8. Matn strukturasi – matnni tashkil etuvchi birliklarning mazmuniy, grammatik va kompozitsion jihatdan o‘zaro bog‘langan tartibli tizimi.

9. Matnning ichki strukturasi – matn tarkibidagi mazmuniy munosabatlar, mavzu, g‘oya, semantik bog‘lanishlar va axborotning mantiqiy izchilligini ifodalovchi tuzilma.

10. Matnning tashqi strukturasi – matnning sarlavha, abzats, bo‘lim, bob va boshqa kompozitsion qismlar orqali namoyon bo‘ladigan shakliy tashkil etilishi.

11. Matn yaxlitligi – matn tarkibidagi barcha qismlarning yagona mavzu, asosiy g‘oya va kommunikativ maqsad asosida mazmuniy birlashish xususiyati.

12. Kogeziya – matn tarkibidagi gaplar va boshqa birliklarning leksik, grammatik hamda sintaktik vositalar yordamida o‘zaro bog‘lanishini ta’minlovchi hodisa.
13. Kogerentlik – matn qismlarining mazmuniy va mantiqiy jihatdan o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladigan umumiy izchillik xususiyati.
14. Matn birliklari – matnni shakllantirishda ishtirok etuvchi gap, murakkab sintaktik butunlik, abzats va boshqa tarkibiy qismlar.
15. Mikromatn – muayyan kichik mavzu yoki fikrni ifodalovchi, mazmunan va grammatik jihatdan bog‘langan nutqiy birliklar majmui.
16. Makromatn – bir nechta mikromatnlarning mazmuniy va kompozitsion birlashuvi asosida shakllangan yirik, nisbatan tugallangan matn tuzilmasi.
17. Matn tipologiyasi – matnlarni kommunikativ maqsadi, mazmuni, tuzilishi, uslubiy xususiyatlari va nutqiy shakliga ko‘ra tasniflash tizimi.
18. Kontekst – til birligining muayyan ma’nosi va vazifasini aniqlashga yordam beruvchi nutqiy qurshov hamda uning qo‘llanish sharoiti.
19. Badiiy obraz – voqelikdagi shaxs, hodisa yoki tushunchalarning ijodiy tafakkur orqali qayta ishlanib, estetik va umumlashtirilgan shaklda ifodalanishi.
20. Lingvostilistik vositalar – badiiy matnda ifodalilik, obrazlilik va ta’sirchanlikni kuchaytirishga xizmat qiluvchi metafora, metonimiya, epitet, o‘xshatish, takror va boshqa til vositalari.

ГЛОССАРИЙ

1. Художественный текст – целостная речевая структура, сформированная на основе языковых единиц и предназначенная для образного изображения действительности, эстетического воздействия и выражения художественного замысла автора.
2. Лингвистический анализ художественного текста – процесс изучения содержательных и эстетических функций фонетических, лексических, морфологических, синтаксических и стилистических средств, используемых в художественном произведении.
3. Лингвопоэтика – направление языкознания, исследующее поэтические особенности языка художественного произведения, эстетические возможности языковых единиц и их роль в формировании художественного содержания.
4. Лингвистический анализ – метод научного исследования грамматических, семантических, стилистических и коммуникативных особенностей языковых единиц, составляющих текст.
5. Поэтический язык – система выразительных средств, используемых в художественной литературе для создания образности, эмоциональной выразительности и эстетического содержания.
6. Текст – относительно завершённый продукт устной или письменной речи, состоящий из взаимосвязанных в смысловом и грамматическом отношении языковых единиц и выражающий определённую коммуникативную цель.

7. Лингвистика текста – раздел языкознания, изучающий структуру текста, его смысловую целостность, составные элементы, средства связи и коммуникативные особенности.

8. Структура текста – упорядоченная система содержательно, грамматически и композиционно взаимосвязанных единиц, образующих текст.

9. Внутренняя структура текста – организация смысловых отношений внутри текста, включающая тему, идею, семантические связи и логическую последовательность изложения информации.

10. Внешняя структура текста – формальная организация текста, проявляющаяся через заголовки, абзацы, разделы, главы и другие композиционные элементы.

11. Целостность текста – свойство текста, характеризующееся смысловым объединением всех его компонентов на основе единой темы, основной идеи и коммуникативной цели.

12. Когезия – явление, обеспечивающее взаимосвязь предложений и других компонентов текста посредством лексических, грамматических и синтаксических средств.

13. Когерентность – свойство текста, выражающееся в смысловой и логической согласованности его частей, обеспечивающей общую последовательность и связность изложения.

14. Единицы текста – структурные компоненты, участвующие в формировании текста, включая предложения, сложные синтаксические целые, абзацы и другие элементы.

15. Микротекст – совокупность содержательно и грамматически взаимосвязанных речевых единиц, выражающих определённую микротему или отдельную мысль.

16. Макротекст – крупная, относительно завершённая текстовая структура, формирующаяся на основе смыслового и композиционного объединения нескольких микротекстов.

17. Типология текстов – система классификации текстов по их коммуникативной цели, содержанию, структуре, стилистическим особенностям и форме речевого выражения.

18. Контекст – речевое окружение и условия употребления языковой единицы, позволяющие определить её конкретное значение и функциональное назначение.

19. Художественный образ – эстетически осмысленное и обобщённое отражение человека, явления или понятия действительности, созданное посредством творческого переосмысления.

20. Лингвостилистические средства – языковые средства, включая метафору, метонимию, эпитет, сравнение, повтор и другие приёмы, используемые в художественном тексте для усиления выразительности, образности и эмоционального воздействия.

GLOSSARY

1. Literary Text – A coherent verbal structure formed through linguistic units, intended to represent reality figuratively, produce an aesthetic effect, and express the author's artistic vision.
2. Linguistic Analysis of a Literary Text – The process of examining the semantic and aesthetic functions of phonetic, lexical, morphological, syntactic, and stylistic devices employed in a literary work.
3. Linguopoetics – A branch of linguistics that investigates the poetic characteristics of literary language, the aesthetic potential of linguistic units, and their role in constructing literary meaning.
4. Linguistic Analysis – A method of scientific investigation focusing on the grammatical, semantic, stylistic, and communicative characteristics of linguistic units within a text.
5. Poetic Language – A system of expressive linguistic devices used in literature to create imagery, emotional expressiveness, and aesthetic meaning.
6. Text – A relatively complete product of spoken or written discourse consisting of semantically and grammatically interconnected linguistic units that serve a particular communicative purpose.
7. Text Linguistics – A branch of linguistics that studies textual structure, semantic unity, constituent elements, cohesive devices, and communicative characteristics.
8. Text Structure – An organized system of semantically, grammatically, and compositionally interconnected units that constitute a text.
9. Internal Structure of a Text – The organization of semantic relationships within a text, including its theme, central idea, semantic connections, and logical progression of information.
10. External Structure of a Text – The formal organization of a text, represented by titles, paragraphs, sections, chapters, and other compositional elements.
11. Textual Unity – A characteristic of a text in which all its components are semantically integrated around a common theme, central idea, and communicative purpose.
12. Cohesion – The linguistic phenomenon that establishes connections between sentences and other textual components through lexical, grammatical, and syntactic devices.
13. Coherence – The semantic and logical consistency of textual components that ensures the overall continuity, meaningfulness, and organization of discourse.
14. Textual Units – Structural components involved in the formation of a text, including sentences, complex syntactic units, paragraphs, and other elements.
15. Microtext – A group of semantically and grammatically interconnected discourse units that express a particular subtopic or individual idea.
16. Macrotext – A relatively complete, large-scale textual structure formed through the semantic and compositional integration of several microtexts.

17. Text Typology – A system of classifying texts according to their communicative purposes, content, structure, stylistic characteristics, and forms of discourse.
18. Context – The linguistic environment and conditions in which a linguistic unit occurs, enabling the interpretation of its specific meaning and communicative function.
19. Literary Image – An aesthetically interpreted and generalized representation of a person, phenomenon, or concept from reality, created through artistic imagination and creative reinterpretation.
20. Linguostylistic Devices – Linguistic means, including metaphor, metonymy, epithet, simile, repetition, and other stylistic techniques, used in literary texts to enhance expressiveness, imagery, and emotional impact.

1. **Badiiy matnning lisoniy tahlili" kursining predmeti, vazifalari. Fan doirasida o'rganiladigan asosiy masalalar. Fan doirasida o'rganiladigan asosiy masalalar.**

Badiiy adabiyot inson tafakkuri, ma'naviy dunyosi, estetik qarashlari va ijtimoiy hayotining o'ziga xos ifodasi hisoblanadi. Badiiy asar orqali yozuvchi yoki shoir voqelikni tasvirlash bilan birga, o'zining dunyoqarashi, hayotiy kuzatishlari, badiiy-estetik ideallari hamda inson va jamiyat haqidagi qarashlarini namoyon etadi. Bunda til asosiy ifoda vositasi sifatida xizmat qiladi. Chunki badiiy asarning g'oyaviy mazmuni, obrazlar tizimi, kompozitsion qurilishi va estetik ta'sirchanligi bevosita til birliklarining tanlanishi hamda qo'llanish xususiyatlari bilan bog'liqdir. Tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan badiiy matnning lisoniy tahlili badiiy asarlarda qo'llanilgan til vositalarining mazmuniy, grammatik, uslubiy va estetik imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan. Mazkur fan badiiy matnni oddiy axborot uzatish vositasi sifatida emas, balki muayyan g'oyaviy-badiiy maqsadga xizmat qiluvchi murakkab lisoniy tizim sifatida tadqiq etadi. Badiiy matnning lisoniy tahlili adabiyotshunoslik, uslubshunoslik, matn lingvistikasi, semantika, pragmalingvistika, lingvopoetika va kognitiv tilshunoslik kabi ilmiy yo'nalishlar bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu fanlararo aloqadorlik badiiy asar tilini turli nuqtayi nazarlardan o'rganish, til birliklarining badiiy mazmun yaratishdagi o'rnini aniqlash hamda ijodkorning individual uslubini ochib berish imkonini yaratadi.

"Badiiy matnning lisoniy tahlili" kursining predmeti badiiy asar matnida qo'llanilgan til birliklarining tuzilishi, mazmuni, funksional xususiyatlari, o'zaro munosabatlari va estetik vazifalarini ilmiy asosda o'rganishdan iborat. Mazkur fan badiiy matnni yaxlit lisoniy-estetik hodisa sifatida ko'rib chiqadi. Bunda asarning fonetik, leksik, frazeologik, morfologik va sintaktik xususiyatlari alohida o'rganilishi bilan birga, ularning umumiy badiiy mazmunni shakllantirishdagi o'zaro aloqadorligiga ham e'tibor qaratiladi. Badiiy matnning lisoniy tahlilida til birliklarining lug'aviy yoki grammatik ma'nosini aniqlashning o'zi yetarli emas. Muhimi, ushbu birliklarning muayyan badiiy kontekstda qanday qo'shimcha ma'no kasb etishi, obraz yaratishda qanday vazifa bajarishi va o'quvchiga qanday estetik ta'sir ko'rsatishini aniqlashdir. Masalan, badiiy asarda qo'llanilgan bahor

so‘zi o‘zining bevosita lug‘aviy ma’nosidan tashqari yoshlik, yangilanish, umid, go‘zallik yoki hayotiy o‘zgarishlar ramzi sifatida ham namoyon bo‘lishi mumkin. Bunday holatda til birligining ma’nosi faqat lug‘at asosida emas, balki matnning umumiy mazmuni va badiiy konteksti orqali izohlanadi.

Badiiy matnning lisoniy tahlili, avvalo, til va badiiy tafakkur o‘rtasidagi munosabatni aniqlashga xizmat qiladi. Chunki ijodkor o‘z fikrini ifodalash jarayonida umumxalq tilidagi mavjud birliklardan foydalanadi, biroq ularni individual ijodiy maqsadiga muvofiq tanlaydi, o‘zgartiradi va yangi ma’no munosabatlariga kiritadi. Natijada badiiy matnda tilning odatiy kommunikativ vazifasi bilan bir qatorda estetik funksiyasi ham yuzaga chiqadi. Mazkur kursning o‘rganish obyekti badiiy matn bo‘lsa, uning predmeti matndagi til birliklarining lisoniy xususiyatlari va badiiy-estetik vazifalaridir. Obyekt va predmet o‘rtasidagi ushbu farq fan doirasidagi tadqiqot yo‘nalishlarini aniq belgilash imkonini beradi.

“Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanining asosiy maqsadi talabalarda badiiy asar tilini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, matndagi lisoniy birliklarning funksional imkoniyatlarini aniqlash, ularning badiiy-estetik vazifalarini tushuntirish hamda ijodkorning individual uslubini baholash ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat. Mazkur fan talabalarning til haqidagi nazariy bilimlarini badiiy matn tahlili bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Jumladan, fonetika, leksikologiya, grammatika, stilistika va semantika bo‘yicha egallangan bilimlar badiiy asar misolida amaliy jihatdan mustahkamlanadi. Natijada talabalar til birliklarining nafaqat grammatik va lug‘aviy xususiyatlarini, balki ularning badiiy tasvir yaratishdagi imkoniyatlarini ham anglay boshlaydilar.

M.Yo‘ldoshev, Z.Isaqov va Sh.Haydarov tomonidan tayyorlangan “Badiiy matnning lisoniy tahlili” nomli metodik qo‘llanmada matnning ta’rifi, birliklari, tiplari, bog‘lovchi vositalari, fonetik-fonologik va leksik-grammatik xususiyatlari hamda badiiy matnni tadqiq etish tamoyillari yoritilgan[1]. Ushbu yondashuv badiiy matn tahlilining ko‘p bosqichli va kompleks xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Fanning muhim vazifalaridan biri badiiy matnning lisoniy tuzilishini aniqlashdir. Bunda asar tarkibidagi so‘zlar, so‘z birikmalari, gaplar va murakkab sintaktik butunliklarning o‘zaro munosabatlari o‘rganiladi. Matn qismlari o‘rtasidagi grammatik va mazmuniy bog‘lanishlar, fikrning izchil rivojlanishi hamda kompozitsion yaxlitlikni ta’minlovchi vositalar tahlil qilinadi. Yana bir muhim vazifa badiiy asarda qo‘llanilgan tasviriy-ifodaviy vositalarning estetik imkoniyatlarini ochib berishdan iborat. Metafora, metonimiya, o‘xshatish, epitet, mubolag‘a, takror va boshqa uslubiy vositalar asarning obrazliligi va ta’sirchanligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu vositalarning tahlili orqali muallifning badiiy niyati, qahramonlarga munosabati va tasvirlanayotgan voqelikni baholash usullari aniqlanadi. Shuningdek, fan badiiy asar tilining individual xususiyatlarini o‘rganishni ham nazarda tutadi. Har bir ijodkor umumxalq tilidan foydalanish jarayonida o‘ziga xos so‘z tanlash, gap tuzish, tasvirlash va ifodalash usullarini shakllantiradi. Mazkur jihatlar ijodkorning individual uslubini yuzaga

[1] Yo‘ldoshev M., Isaqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili: metodik qo‘llanma. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 112 b.

keltiradi. Individual uslubni aniqlash esa yozuvchining badiiy mahorati va til imkoniyatlaridan foydalanish darajasini baholashga yordam beradi.

Badiiy matnning lisoniy tahlili fanining vazifalari qatoriga matndagi yashirin ma'nolarni aniqlash, milliy-madaniy birliklarning badiiy vazifalarini izohlash, qahramonlar nutqining o'ziga xosligini ochib berish va asar tilining tarixiy xususiyatlarini tadqiq etish ham kiradi. Bunday tahlil badiiy matnni yanada chuqurroq anglash, uning mazmuniy qatlamlarini izohlash hamda til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tushunishga imkon beradi. Badiiy matnning lisoniy tahlili doirasida o'rganiladigan masalalar keng qamrovli bo'lib, ular matnning shakllanishi, tuzilishi, mazmuni, til birliklarining qo'llanish xususiyatlari va estetik vazifalari bilan bog'liqdir.

Dastlab matn tushunchasi, uning asosiy belgilari va tarkibiy xususiyatlari o'rganiladi. Matnning yaxlitligi, tugallanganligi, izchilligi, mazmuniy bog'liqligi hamda kommunikativ maqsadga yo'naltirilganligi uning muhim xususiyatlari hisoblanadi. Badiiy matnda ushbu belgilar ijodkorning estetik maqsadi bilan uyg'unlashib, o'ziga xos ifoda tizimini shakllantiradi. Matnning tuzilishini o'rganishda uning ichki va tashqi komponentlariga alohida e'tibor qaratiladi. Tashqi tuzilma sarlavha, abzats, bo'lim, bob va boshqa kompozitsion qismlar orqali namoyon bo'lsa, ichki tuzilma mavzu, g'oya, mazmuniy munosabatlar, semantik bog'lanishlar va mantiqiy izchillikni qamrab oladi. Ushbu komponentlarning o'zaro uyg'unligi matnning yaxlitligini ta'minlaydi. M.Yo'ldoshevning "Badiiy matn lingvopoetikasi" monografiyasida matn ta'rifi, tipologiyasi, birliklari, til vositalarining poetik aktuallashuvi va lingvopoetik yondashuv tamoyillari tadqiq etilgan[2]. Bu masalalar badiiy matnni faqat grammatik tuzilma sifatida emas, balki murakkab mazmuniy-estetik hodisa sifatida o'rganish zarurligini asoslaydi. Badiiy matnning fonetik xususiyatlarini tahlil qilish ham fan doirasidagi muhim yo'nalishlardan biridir. Bunda tovush takrorlari, alliteratsiya, assonans, ohang, ritm, urg'u va intonatsiyaning badiiy vazifalari o'rganiladi. Ayniqsa, she'riy matnlarda tovushlarning muayyan tartibda takrorlanishi musiqiylikni yuzaga keltirish, hissiy ta'sirni kuchaytirish va poetik mazmunni ifodalashga xizmat qiladi.

Leksik tahlilda so'zlarning ma'no xususiyatlari, sinonimlar, antonimlar, omonimlar, ko'p ma'noli birliklar, tarixiy so'zlar, arxaizmlar, neologizmlar, dialektizmlar va frazeologik birliklarning qo'llanishi o'rganiladi. Bunda har bir leksik birlikning matnga kiritilish sababi va uning badiiy mazmunni shakllantirishdagi vazifasi aniqlanadi. Masalan, tarixiy mavzudagi asarlarda arxaik va tarixiy so'zlarning qo'llanishi tasvirlanayotgan davr ruhini yaratishga yordam beradi. Morfologik tahlil jarayonida so'z turkumlari, grammatik shakllar, zamon, mayl, shaxs-son va boshqa grammatik kategoriyalarning uslubiy imkoniyatlari tadqiq etiladi. Muallifning muayyan grammatik shakllardan foydalanishi voqealar rivojini ifodalash, qahramon ruhiyatini ochish yoki tasvirning ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qilishi mumkin.

[2] Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi: monografiya. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.

Sintaktik tahlilda esa gaplarning tuzilishi, sodda va qo‘shma gaplar, to‘liqsiz gaplar, ritorik so‘roqlar, undov gaplar, inversiya, takror, parallelizm va boshqa sintaktik-uslubiy vositalarning badiiy vazifalari o‘rganiladi. Masalan, qisqa va keskin gaplar voqealarning shiddatini ifodalashi mumkin bo‘lsa, murakkab sintaktik qurilmalar qahramonning ichki kechinmalari yoki tafakkur jarayonini batafsil tasvirlashga xizmat qilishi mumkin. Fan doirasida o‘rganiladigan yana bir muhim masala badiiy matnning pragmatik xususiyatlaridir. Pragmatik tahlilda muallifning kommunikativ maqsadi, matnning o‘quvchiga ta’siri, nutqiy vaziyat va yashirin mazmunning yuzaga kelish mexanizmlari o‘rganiladi. Badiiy matnda ayrim fikrlar bevosita ifodalanmasdan, ishora, ramz, kinoya yoki tagma’no orqali yetkazilishi mumkin. Bunday holatlarni aniqlash matnning chuqur mazmunini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, badiiy matnning lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganish ham dolzarb masalalardan hisoblanadi. Badiiy asarlarda xalqning milliy qadriyatlari, urf-odatlari, dunyoqarashi, tarixiy xotirasi va madaniy tajribasi til birliklari orqali ifodalanadi. Milliy-madaniy mazmunga ega so‘zlar, iboralar, maqollar, matallar va ramziy ifodalar asarning madaniy mazmunini shakllantirishda muhim vazifa bajaradi.

Badiiy matnning intertekstual xususiyatlarini tadqiq etish ham zamonaviy lingvopoetikaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Intertekstuallik bir matnning boshqa matnlar bilan mazmuniy yoki shakliy aloqadorligini anglatadi. Badiiy asarlarda boshqa asarlardan keltirilgan iqtiboslar, tarixiy va adabiy ishoralar, mashhur obrazlarga murojaatlar muayyan qo‘shimcha ma’no yaratishi mumkin. Ularni aniqlash asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini kengroq talqin qilish imkonini beradi.

Badiiy matnning lisoniy tahlili nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Nazariy jihatdan mazkur fan tilning estetik funksiyasini, badiiy nutqning shakllanish qonuniyatlarini, til birliklarining kontekstual ma’no imkoniyatlarini hamda badiiy matnning murakkab strukturaviy xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Amaliy jihatdan esa badiiy matnni tahlil qilish talabalarning filologik tafakkurini rivojlantiradi, ularning til hodisalarini mustaqil kuzatish, taqqoslash, tasniflash va ilmiy izohlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bunday bilim va malakalar adabiy asarlarni o‘qitish, ilmiy tadqiqotlar olib borish, matnlarni tahrir qilish hamda badiiy tarjima jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy matnni tahlil qilishda til va mazmun birligiga asoslanish zarur. Chunki badiiy asardagi har qanday til vositasi muayyan kontekstda o‘zining funksional qiymatiga ega bo‘ladi. Til birliklarini matndan ajratilgan holda o‘rganish ularning badiiy vazifasini to‘liq ochib berishga imkon bermaydi. Shu sababli lisoniy tahlilda asarning umumiy g‘oyasi, janri, kompozitsiyasi, qahramonlar tizimi va muallifning individual uslubi hisobga olinishi lozim. Bundan tashqari, badiiy matnning lisoniy tahlili nutq madaniyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Badiiy asarlardagi so‘z tanlash mahorati, obrazli ifodalar, grammatik qurilmalar va uslubiy vositalarni o‘rganish orqali talabalar ona tilining boy imkoniyatlarini chuqurroq anglaydilar. Bu esa ularning og‘zaki va yozma nutqini takomillashtirish, fikrni aniq, ravon va ta’sirchan ifodalash qobiliyatini rivojlantiradi.

“Badiiy matnning lisoniy tahlili” kursi badiiy asar tilining strukturaviy, semantik, funksional va estetik xususiyatlarini o‘rganuvchi muhim filologik fanlardan biridir. Mazkur fan badiiy matnni yaxlit lisoniy-estetik hodisa sifatida tadqiq etish, undagi til birliklarining badiiy mazmun yaratishdagi vazifalarini aniqlash hamda ijodkorning individual uslubini ochib berishga yo‘naltirilgan. Fan doirasida matnning ta’rifi, tarkibiy tuzilishi, birliklari, tiplari, fonetik, leksik, morfologik, sintaktik, pragmatik va lingvopoetik xususiyatlari o‘rganiladi. Ushbu masalalarning kompleks tahlili badiiy asarning mazmunini chuqur anglash, uning estetik qiymatini baholash va tilning badiiy imkoniyatlarini ilmiy asosda tushuntirishga xizmat qiladi.

Shu jihatdan badiiy matnning lisoniy tahlili bo‘lajak filolog mutaxassislarning nazariy bilimlarini mustahkamlash, mustaqil ilmiy tahlil ko‘nikmalarini rivojlantirish va badiiy adabiyotga ilmiy-estetik yondashuvini shakllantirishda alohida o‘rin tutadi.

2. **Zamonaviy fanlar tizimida lingvopoetikaning tutgan o‘rni va o‘ziga xosligi.**

Zamonaviy tilshunoslik taraqqiyoti natijasida til hodisalarini faqat grammatik, leksik yoki fonetik jihatdan o‘rganish bilan cheklanib qolmasdan, ularning inson tafakkuri, madaniyati, estetik qarashlari va badiiy ijod jarayoni bilan bog‘liqligini tadqiq etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, badiiy adabiyot tilining murakkab tabiati, undagi ifoda vositalarining mazmuniy va estetik imkoniyatlari hamda muallifning individual uslubini aniqlash zarurati tilshunoslikda yangi ilmiy yondashuvlarning rivojlanishiga sabab bo‘lgan. Ana shunday yo‘nalishlardan biri lingvopoetika hisoblanadi. Lingvopoetika badiiy asar tilining poetik xususiyatlarini, til birliklarining estetik vazifalarini va badiiy mazmunni shakllantirishdagi imkoniyatlarini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalishdir. Mazkur soha tilshunoslik va adabiyotshunoslik o‘rtasidagi uzviy aloqadorlik asosida shakllangan bo‘lib, badiiy matnni yaxlit lisoniy-estetik hodisa sifatida tadqiq etishga xizmat qiladi. Lingvopoetik tahlilda badiiy asarning mazmuni, shakli, til vositalari, obrazlar tizimi va muallifning ijodiy maqsadi o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganiladi. Lingvopoetikaning zamonaviy fanlar tizimidagi o‘rni uning fanlararo xususiyati bilan belgilanadi. Chunki badiiy matnning mohiyatini to‘liq anglash uchun tilshunoslik, adabiyotshunoslik, stilistika, semantika, pragmalingvistika, psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik kabi sohalarning nazariy yutuqlaridan foydalanish talab etiladi. Ushbu fanlarning ilmiy imkoniyatlarini birlashtirish orqali badiiy asar tilining murakkab mazmuniy qatlamlari, obrazli ifoda shakllari va estetik ta’sir mexanizmlarini aniqlash mumkin.

Lingvopoetikaning shakllanishi badiiy nutqning o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy asosda o‘rganish zarurati bilan bog‘liqdir. Tilshunoslik tarixida badiiy asar tilini tadqiq etishga doir qarashlar turli ilmiy maktablar va nazariy yo‘nalishlar doirasida rivojlangan. Xususan, tilning poetik funksiyasi, badiiy nutqning kommunikativ xususiyatlari va til birliklarining estetik imkoniyatlari haqidagi ilmiy mulohazalar lingvopoetik tadqiqotlarning nazariy poydevorini yaratgan. XX asr tilshunosligida shakllangan strukturalizm, funksional lingvistika va semiotika

yo‘nalishlari badiiy matnni til birliklarining o‘zaro munosabatlariga asoslangan murakkab tizim sifatida o‘rganish imkonini kengaytirdi. Bu jarayonda badiiy matnning shakliy tuzilishi bilan uning mazmuniy va estetik xususiyatlari o‘rtasidagi munosabatni aniqlash muhim ilmiy masalaga aylandi. Lingvopoetika taraqqiyotida Roman Yakobsonning til funksiyalari haqidagi qarashlari muhim nazariy ahamiyatga ega. Olim tilning poetik funksiyasini kommunikatsiyaning asosiy funksiyalaridan biri sifatida izohlab, nutqiy xabarning ifoda shakliga yo‘naltirilganlik xususiyatini alohida ko‘rsatgan. Uning yondashuviga ko‘ra, poetik funksiyada til vositalarining qanday tashkil etilgani ham xabarning mazmuni kabi muhim ahamiyat kasb etadi[3].

Mazkur nazariy qarash badiiy matnda so‘z tanlash, tovushlar uyg‘unligi, sintaktik qurilmalar va takrorlarning tasodifiy emasligini, balki ular muayyan estetik vazifani bajarishini tushuntirishga yordam beradi. Masalan, she’riy matnda tovushlarning takrorlanishi, so‘zlarning o‘zaro ohangdoshligi yoki gap qurilishining o‘ziga xosligi badiiy ifodaning ta’sirchanligini oshirishi mumkin. Lingvopoetikaning nazariy asoslarini shakllantirishda badiiy tilning obrazlilik xususiyati ham muhim o‘rin tutadi. Badiiy matnda so‘zlar o‘zlarining bevosita lug‘aviy ma’nolari bilan bir qatorda ko‘chma, ramziy, hissiy va kontekstual ma’nolarni ham ifodalashi mumkin. Natijada til birliklari oddiy axborot yetkazish vositasidan badiiy obraz yaratish vositasiga aylanadi.

O‘zbek tilshunosligida ham badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida rivojlangan. Xususan, M. Yo‘ldoshevning “Badiiy matn lingvopoetikasi” nomli monografiyasida badiiy matnning lingvopoetik tahlili, matn birliklari, poetik aktuallashuv va badiiy til vositalarining estetik vazifalariga oid masalalar yoritilgan[4]. Mazkur tadqiqot o‘zbek badiiy matnlarini lisoniy-estetik jihatdan o‘rganishda nazariy va metodologik ahamiyatga ega.

Lingvopoetika zamonaviy filologik fanlar tizimida tilshunoslik va adabiyotshunoslikni o‘zaro bog‘lovchi muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Uning asosiy xususiyati badiiy matnni bir vaqtning o‘zida ham lisoniy, ham estetik hodisa sifatida tadqiq etishida namoyon bo‘ladi. An’anaviy tilshunoslik til birliklarining tuzilishi, grammatik xususiyatlari va ma’no munosabatlarini o‘rgansa, lingvopoetika ushbu birliklarning badiiy matndagi estetik vazifalarini aniqlashga e’tibor qaratadi. Masalan, oddiy lingvistik tahlilda metaforaning ma’no ko‘chishi asosida yuzaga kelishi izohlansa, lingvopoetik tahlilda metaforaning muayyan asardagi obraz yaratish, muallif munosabatini ifodalash va estetik ta’sirni kuchaytirishdagi vazifasi o‘rganiladi. Lingvopoetika adabiyotshunoslik bilan ham bevosita aloqador. Adabiyotshunoslik badiiy asarning mavzusi, g‘oyasi, janri, syujeti, kompozitsiyasi va obrazlar tizimini o‘rgansa, lingvopoetika ushbu badiiy komponentlarning til vositalari orqali qanday ifodalanganligini aniqlaydi. Shu sababli ikki soha bir-birini to‘ldiradi, biroq ularning tadqiqot predmeti va metodologik yondashuvlari o‘ziga xosdir.

[3] Jakobson R. Closing Statement: Linguistics and Poetics // Style in Language / ed. by T. A. Sebeok. – Cambridge, MA: MIT Press, 1960. – P. 350–377.

[4] Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi: monografiya. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.

Lingvopoetikaning stilistika bilan aloqasi ham muhim ahamiyatga ega. Stilistika til vositalarining turli nutq uslublarida qo‘llanish xususiyatlarini o‘rgansa, lingvopoetika badiiy nutqda qo‘llanilgan uslubiy vositalarning poetik qiymatini ochib beradi. Jumladan, takror, inversiya, parallelizm, antiteza, epitet va boshqa ifoda vositalari badiiy matnda muayyan estetik maqsadga xizmat qilishi mumkin. Zamonaviy matn lingvistikasi bilan lingvopoetika o‘rtasida ham yaqin ilmiy bog‘liqlik mavjud. Matn lingvistikasi matnning yaxlitligi, bog‘liqligi, tarkibiy tuzilishi va kommunikativ xususiyatlarini tadqiq etsa, lingvopoetika ushbu jihatlarning badiiy mazmun va estetik ta’sir yaratishdagi vazifalarini o‘rganadi.

Kognitiv tilshunoslik bilan aloqadorlik lingvopoetikaning zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlaridan biridir. Kognitiv yondashuv orqali badiiy matndagi konseptlar, metaforik modellar, obrazli tafakkur va insonning voqelikni idrok etish xususiyatlari tadqiq etiladi. Bunda til birliklari inson ongida shakllangan bilim, tasavvur va tajribalarni ifodalovchi vosita sifatida talqin qilinadi. Lingvopoetika lingvomadaniyatshunoslik bilan ham uzviy bog‘liqdir. Badiiy asarlarda xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari, urf-odatlari va dunyoqarashi muayyan til birliklari orqali aks etadi. Maqollar, matallar, iboralar, ramziy ifodalar va milliy-madaniy mazmunga ega so‘zlarning lingvopoetik tahlili asarning madaniy mohiyatini aniqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, pragmalingvistika va psixolingvistika bilan aloqadorlik badiiy matnning kommunikativ va psixologik xususiyatlarini chuqurroq o‘rganishga imkon beradi. Pragmalingvistik yondashuv muallifning kommunikativ maqsadi, yashirin ma’no va o‘quvchiga ta’sir ko‘rsatish vositalarini aniqlashga xizmat qilsa, psixolingvistik yondashuv badiiy matnni idrok etish, obrazlarni anglash va hissiy munosabatning shakllanishi kabi jarayonlarni tadqiq etishga yordam beradi.

Lingvopoetikaning boshqa filologik fanlardan farqlanuvchi asosiy jihati badiiy matndagi til birliklarini ularning estetik vazifalari bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganishidir. Mazkur yo‘nalishda so‘z, so‘z birikmasi, gap yoki boshqa til birliklari faqat grammatik va semantik hodisa sifatida emas, balki badiiy mazmunni yuzaga keltiruvchi vosita sifatida tadqiq etiladi. Lingvopoetikaning muhim xususiyatlaridan biri til va badiiy mazmun birligi tamoyili hisoblanadi. Ushbu tamoyilga ko‘ra, badiiy asarning g‘oyaviy mazmuni uning til shaklidan ajratilgan holda to‘liq talqin qilinmaydi. Chunki yozuvchi yoki shoirning badiiy maqsadi muayyan til birliklarini tanlash, ularni o‘zaro uyg‘unlashtirish va matn tarkibida ma’lum tartibda joylashtirish orqali amalga oshiriladi. Lingvopoetik tahlilning yana bir xususiyati til birliklarining poetik aktuallashuvini aniqlash bilan bog‘liq. Poetik aktuallashuv til vositasining odatiy kommunikativ qo‘llanish doirasidan chiqib, badiiy kontekstda alohida estetik ahamiyat kasb etishini anglatadi. Masalan, oddiy nutqda ma’lum predmet yoki hodisani bildiruvchi so‘z badiiy asarda ramziy ma’no, hissiy munosabat yoki falsafiy mazmunni ifodalashi mumkin. Bunday jarayonni yurak so‘zi misolida tushuntirish mumkin. Mazkur so‘z o‘zining asosiy ma’nosida inson organizmidagi a’zoni bildiradi. Badiiy matnda esa u muhabbat, jasorat, iztirob, sog‘inch yoki insonning ichki ruhiy dunyosini ifodalovchi obraz sifatida qo‘llanishi mumkin. Lingvopoetik tahlilda

aynan ushbu ma’no o‘zgarishining badiiy vazifasi va matn mazmuniga ta’siri o‘rganiladi.

Lingvopoetikaning o‘ziga xos jihatlaridan yana biri individual muallif uslubini aniqlashga qaratilganligidir. Har bir ijodkorning so‘z tanlash usuli, obraz yaratish mahorati, sintaktik qurilmalardan foydalanishi va tasviriy vositalarni qo‘llash xususiyatlari o‘ziga xosdir. Ushbu jihatlarni tadqiq etish orqali yozuvchi yoki shoirning badiiy tafakkuri, estetik qarashlari va ijodiy individualligini aniqlash mumkin. Shuningdek, lingvopoetik tahlil kontekstga asoslanishi bilan ham ajralib turadi. Til birliklarining badiiy ma’nosi ularning alohida lug‘aviy mazmuni orqali emas, balki matndagi boshqa birliklar bilan munosabati asosida aniqlanadi. Shu sababli bir xil so‘z yoki ifoda turli badiiy asarlarda har xil estetik vazifani bajarishi mumkin.

Lingvopoetik tahlilda tarixiylik, tizimlilik, yaxlitlik, shakl va mazmun birligi, individual uslub hamda poetik aktuallashuv kabi tamoyillarga asoslanish muhimdir. M. Yo‘ldoshevning 2026-yilda e’lon qilingan “Badiiy matnning lingvopoetik tahlili tamoyillari” maqolasida ham lingvopoetik tahlilning metodologik asoslari va poetik aktuallashuv masalalariga e’tibor qaratilgan[5].

Bugungi kunda lingvopoetik tadqiqotlar an’anaviy filologik tahlil doirasidan kengayib, yangi ilmiy metodlar bilan boyib bormoqda. Xususan, badiiy matnlarni kognitiv, lingvomadaniy, pragmatik, diskursiv va korpus lingvistikasi asosida o‘rganish imkoniyatlari kengaymoqda. Kognitiv lingvopoetika badiiy matnda aks etgan konseptual tasavvurlar, obrazli tafakkur, metaforik modellar va insonning olamni idrok etish xususiyatlarini tadqiq etadi. Bu yondashuv badiiy asardagi obrazlar tizimini inson tafakkuri va bilim tuzilmalari bilan bog‘liq holda tushuntirish imkonini beradi. Lingvomadaniy yondashuv esa badiiy matnda milliy madaniyat, tarixiy xotira, urf-odatlar va qadriyatlarning til vositalari orqali ifodalanishini o‘rganadi. Bunday tadqiqotlar badiiy asarning milliy o‘ziga xosligini aniqlash, madaniy birliklarning ramziy mazmunini izohlash va turli xalqlar adabiyotidagi umumiy hamda farqli jihatlarni qiyoslashga yordam beradi.

Korpus lingvistikasi va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi lingvopoetik tadqiqotlar uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Elektron matnlar korpusi asosida muayyan yozuvchi asarlaridagi so‘zlarning qo‘llanish chastotasi, takroriy sintaktik qurilmalar, leksik birliklar o‘rtasidagi munosabatlar va uslubiy xususiyatlarni miqdoriy jihatdan o‘rganish mumkin. Biroq bunday natijalarni badiiy kontekst asosida talqin qilish zarur, chunki statistik ko‘rsatkichlarning o‘zi til birliklarining estetik vazifasini to‘liq ochib bera olmaydi. Lingvopoetikaning amaliy ahamiyati, ayniqsa, filologik ta’lim jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Badiiy matnlarni lingvopoetik jihatdan tahlil qilish talabalarni asar tiliga ongli yondashishga, obrazli ifodalarni tushunishga, muallif uslubini aniqlashga va badiiy vositalarning estetik qiymatini baholashga o‘rgatadi.

Mazkur fan badiiy tarjima sohasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki badiiy asarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish jarayonida faqat lug‘aviy

[5] Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili tamoyillari // Educational Yield Insights & Breakthroughs. – 2026. – Vol. 1, № 1.

ma’noni yetkazish yetarli emas. Asarning obrazliligi, emotsional ta’siri, milliy-madaniy xususiyatlari va muallifning individual uslubini imkon qadar saqlab qolish talab etiladi. Lingvopoetik bilimlar tarjimonga til vositalarining badiiy vazifalarini to‘g‘ri anglash va ularga muqobil ifoda shakllarini tanlashda yordam beradi. Shuningdek, lingvopoetik tahlil adabiy tanqid, matnshunoslik, uslubshunoslik, nutq madaniyati va ilmiy tadqiqot faoliyatida ham qo‘llaniladi. Uning metodologik imkoniyatlari badiiy asarlarni chuqur o‘rganish, ijodkorning til mahoratini aniqlash va adabiy jarayonning lisoniy xususiyatlarini ilmiy asosda baholashga xizmat qiladi.

Xullas, lingvopoetika zamonaviy filologik fanlar tizimida tilshunoslik va adabiyotshunoslikning nazariy hamda metodologik imkoniyatlarini birlashtiruvchi muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi badiiy matndagi til birliklarining estetik imkoniyatlarini, poetik aktuallashuv jarayonlarini va badiiy mazmunni shakllantirishdagi vazifalarini aniqlashdan iborat.

Lingvopoetikaning o‘ziga xosligi badiiy asar tilini shakl va mazmun birligi asosida o‘rganishida, til vositalarining kontekstual ma’nolarini ochib berishida hamda ijodkorning individual uslubini tadqiq etishida namoyon bo‘ladi. Uning stilistika, matn lingvistikasi, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika va lingvomadaniyatshunoslik bilan aloqadorligi badiiy matnni har tomonlama tahlil qilish imkonini kengaytiradi.

Shu jihatdan lingvopoetika nafaqat badiiy asarlarning lisoniy-estetik xususiyatlarini o‘rganish, balki tilning obraz yaratish imkoniyatlarini aniqlash, milliy madaniyatning badiiy ifodasini tushuntirish va filologik tadqiqotlarning ilmiy samaradorligini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega.

3. **Matn va uning ta’rifi, tarkiblanishi, matnning shakllanishida ishtirok etuvchi omillar.**

Til insonlar o‘rtasidagi muloqot, fikr almashish, bilim va tajribalarni avloddan avlodga yetkazishning asosiy vositasi hisoblanadi. Inson o‘z fikrini ifodalash jarayonida alohida so‘zlar yoki gaplardan foydalanish bilan cheklanib qolmay, balki muayyan mazmuniy va grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langan nutqiy birliklarni shakllantiradi. Bunday birliklarning nisbatan tugallangan va yaxlit ko‘rinishi matn deb ataladi. Matn tilning kommunikativ imkoniyatlarini namoyon etuvchi murakkab hodisa bo‘lib, unda til birliklari muayyan maqsad asosida birlashadi va yaxlit mazmunni yuzaga keltiradi. Zamonaviy tilshunoslikda matnni o‘rganish alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllangan. Matn lingvistikasi matnning tuzilishi, tarkibiy qismlari, mazmuniy yaxlitligi, grammatik bog‘lanishlari va kommunikativ xususiyatlarini tadqiq etadi. Mazkur yo‘nalish doirasida matnning qanday shakllanishi, uning tarkibiy birliklari o‘rtasidagi munosabatlar, axborotning izchil ifodalanishi hamda nutqiy vaziyatning matn mazmuniga ta’siri kabi masalalar o‘rganiladi. Badiiy matnning lisoniy tahlilida matn tushunchasi alohida ahamiyatga ega. Chunki badiiy asar muayyan mazmun, g‘oya, obrazlar tizimi va estetik maqsad asosida shakllangan murakkab nutqiy tuzilma hisoblanadi. Badiiy matnning mazmunini to‘g‘ri anglash uchun uning

tarkibiy qismlari, shakllanish qonuniyatlari va til birliklarining o‘zaro aloqadorligini ilmiy jihatdan o‘rganish zarur.

Matn tilshunoslikning asosiy tadqiqot obyektlaridan biri bo‘lib, uning mohiyatini izohlashda turli ilmiy yondashuvlar mavjud. An’anaviy tilshunoslikda matn ko‘pincha o‘zaro bog‘langan gaplar yig‘indisi sifatida talqin qilingan bo‘lsa, zamonaviy tadqiqotlarda u mazmuniy, grammatik, kommunikativ va pragmatik jihatdan yaxlit nutqiy hodisa sifatida qaraladi. Matn – muayyan kommunikativ maqsad asosida shakllangan, mazmuniy va grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langan, nisbatan tugallangan og‘zaki yoki yozma nutq mahsulidir. Ushbu ta’rif matnning bir nechta muhim xususiyatlarini qamrab oladi. Jumladan, matn muayyan mavzuga ega bo‘lishi, uning tarkibiy qismlari o‘zaro bog‘lanishi, fikr izchil rivojlanishi va umumiy kommunikativ maqsadga xizmat qilishi zarur.

Matn tushunchasini izohlashda uning til va nutq o‘rtasidagi munosabatiga e’tibor qaratish muhimdir. Til jamiyat tomonidan shakllantirilgan belgilar va qoidalar tizimi bo‘lsa, nutq ushbu tizimning muayyan kommunikativ vaziyatda qo‘llanishidir. Matn esa nutqiy faoliyat natijasida yuzaga keladigan yaxlit mazmuniy tuzilma hisoblanadi. Matn nazariyasining rivojlanishida R. de Bogrande va V. Dressler tomonidan ilgari surilgan qarashlar muhim o‘rin tutadi. Ularning “Introduction to Text Linguistics” asarida matnning kommunikativ hodisa sifatida shakllanishi yettita asosiy mezon bilan izohlanadi. Bular kogeziya, kogerentlik, intensionalik, maqbullik, informativlik, situativlik va intertekstuallikdan iborat[6]. Mazkur mezonlar matnning nafaqat grammatik va mazmuniy tuzilishini, balki uning kommunikativ sharoit bilan bog‘liqligini ham tushuntirishga xizmat qiladi. Matnning muhim belgilaridan biri mazmuniy yaxlitlikdir. Mazmuniy yaxlitlik matn tarkibidagi barcha qismlarning yagona mavzu va asosiy g‘oya atrofida birlashishini anglatadi. Matnda ifodalangan har bir fikr umumiy mazmun bilan bog‘liq bo‘lib, uning rivojlanishiga xizmat qiladi. Agar gaplar o‘rtasida mazmuniy aloqa mavjud bo‘lmasa, ularning oddiy ketma-ketligi har doim ham yaxlit matnni tashkil etmaydi. Matnning yana bir muhim belgisi bog‘liqlik hisoblanadi. Bog‘liqlik matn tarkibidagi gaplar va boshqa birliklarning leksik, grammatik hamda mantiqiy vositalar orqali o‘zaro munosabatga kirishishini bildiradi. Bunda olmoshlar, bog‘lovchilar, takrorlar, sinonimik birliklar, zamon shakllari va boshqa til vositalari muhim vazifa bajaradi. Masalan, “Bahor keldi. Daraxtlar kurtak chiqardi. Tabiat yashil libosga burkandi” kabi gaplar ketma-ketligida umumiy mavzu, mazmuniy izchillik va grammatik uyg‘unlik mavjud. Ushbu gaplar birgalikda tabiatning bahorgi holatini ifodalovchi kichik matnni tashkil etadi.

Matnning tugallanganligi ham uning asosiy xususiyatlaridan biridir. Biroq tugallanganlik har doim ham fikrning mutlaq yakunlanganligini anglatmaydi. Ayrim badiiy asarlarda ochiq yakun yoki muallif tomonidan ataylab qoldirilgan mazmuniy noaniqlik mavjud bo‘lishi mumkin. Shunday holatlarda ham matn o‘zining kompozitsion va kommunikativ yaxlitligini saqlab qoladi.

[6] Beaugrande R.-A. de, Dressler W. U. Introduction to Text Linguistics. – London; New York: Longman, 1981. – 270 p.

Matnning tarkiblanishi deganda til birliklarining muayyan mazmuniy, grammatik va kompozitsion qonuniyatlar asosida birlashib, yaxlit nutqiy tuzilmani hosil qilish jarayoni tushuniladi. Matnning tarkiblanishi tasodifiy hodisa emas, balki muallifning kommunikativ maqsadi, mavzuning xususiyati va nutqiy vaziyat bilan bog‘liq murakkab jarayondir. Matnning tarkibiy tuzilishida so‘z, so‘z birikmasi, gap, murakkab sintaktik butunlik, abzats va yirik kompozitsion qismlar muhim o‘rin tutadi. Ushbu birliklarning har biri matnning shakllanishida muayyan vazifani bajaradi. Biroq ularning barchasi bir xil darajadagi matn birligi emas: so‘z va so‘z birikmasi gapni qurishda ishtirok etsa, gap va gaplararo birliklar matnning bevosita tashkil topishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Matn tarkiblanishining dastlabki bosqichida muayyan mavzu va kommunikativ maqsad belgilanadi. Muallif qanday fikrni ifodalash, qanday axborotni yetkazish yoki qanday estetik ta’sir ko‘rsatishni oldindan belgilaydi. Shundan so‘ng mazmunga mos til birliklari tanlanadi va ular grammatik hamda mantiqiy jihatdan o‘zaro bog‘lanadi. Matn tarkibida gap asosiy sintaktik birliklardan biri hisoblanadi. Gap orqali muayyan fikr ifodalanadi, voqea yoki hodisa haqida axborot beriladi. Biroq matnning umumiy mazmuni ko‘pincha alohida gaplarning ma’nolari yig‘indisidan kengroq bo‘ladi. Chunki gaplar o‘zaro bog‘lanish jarayonida qo‘shimcha semantik munosabatlarni yuzaga keltiradi. Murakkab sintaktik butunlik matn tarkibidagi muhim birliklardan biri bo‘lib, bir nechta gaplarning yagona mikromavzu asosida birlashishidan hosil bo‘ladi. Bunday birlik tarkibidagi gaplar mazmuniy va grammatik jihatdan o‘zaro bog‘lanib, muayyan fikrni izchil rivojlantiradi. Abzats esa matnning kompozitsion va grafik jihatdan ajratilgan qismi hisoblanadi. U odatda muayyan fikr yoki mikromavzuni ifodalashga xizmat qiladi. Biroq abzats va murakkab sintaktik butunlik har doim ham bir-biriga to‘liq mos kelmaydi. Ayrim hollarda bitta abzats bir nechta murakkab sintaktik butunlikni qamrab olishi yoki bitta murakkab sintaktik butunlik bir necha abzatsga taqsimlanishi mumkin.

Matnning yirik tarkibiy qismlariga bo‘lim, bob va boshqa kompozitsion birliklar kiradi. Ayniqsa, ilmiy va badiiy matnlarda ushbu birliklar mazmunni izchil tashkil etish, asosiy masalalarni tizimli yoritish va umumiy kompozitsion yaxlitlikni ta’minlashga xizmat qiladi. M.Yo‘ldoshevning “Badiiy matn lingvopoetikasi” monografiyasida matnning birliklari, tiplari va lingvopoetik xususiyatlari badiiy matnni o‘rganishning muhim masalalari sifatida tadqiq etilgan[7]. Mazkur yondashuv matnning tarkiblanishini uning mazmuniy va estetik xususiyatlari bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Matn tarkiblanishida kogeziya va kogerentlik hodisalari alohida ahamiyatga ega. Kogeziya matn qismlarining leksik va grammatik vositalar orqali bog‘lanishini ifodalasa, kogerentlik ularning mazmuniy va mantiqiy jihatdan yaxlitligini ta’minlaydi. Ushbu ikki hodisa bir-biri bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ular aynan bir xil tushuncha emas. Matnda grammatik bog‘lovchi vositalar kam bo‘lgan holatlarda ham mazmuniy izchillik mavjud bo‘lishi mumkin.

[7] Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi: monografiya. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.

Matn tarkiblanishida tema va rema munosabatlari ham muhim o‘rin tutadi. Tema gapda ma’lum yoki nutqning boshlang‘ich nuqtasi bo‘lgan axborotni ifodalasa, rema shu tema haqida berilayotgan yangi axborotni bildiradi. Gaplar o‘rtasidagi tema-rematik munosabatlarning izchil rivojlanishi matnning axborot tuzilishini shakllantiradi. Matnning shakllanishi bir qator lisoniy va nolisoniy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi. Ushbu omillar matnning mazmuni, tuzilishi, uslubiy xususiyatlari va kommunikativ samaradorligini belgilaydi. Birinchi muhim omil kommunikativ maqsaddir. Har qanday matn muayyan maqsad asosida yaratiladi. Muallif axborot berish, tushuntirish, ishontirish, tasvirlash, hissiy munosabat bildirish yoki estetik ta’sir ko‘rsatishni ko‘zlashi mumkin. Kommunikativ maqsad matnning janri, uslubi, kompozitsiyasi va til vositalarining tanlanishiga bevosita ta’sir qiladi. Ikkinchi omil mavzu va asosiy g‘oyadir. Mavzu matnda nima haqida so‘z yuritilishini belgilasa, asosiy g‘oya muallifning ushbu mavzuga munosabati va yetkazmoqchi bo‘lgan asosiy fikrini ifodalaydi. Mavzu va g‘oya o‘rtasidagi uyg‘unlik matnning mazmuniy yaxlitligini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uchinchi omil nutqiy vaziyat hisoblanadi. Matn muayyan ijtimoiy, madaniy va kommunikativ sharoitda yuzaga keladi. Nutqiy vaziyat ishtirokchilarning o‘zaro munosabati, muloqotning maqsadi, vaqti, joyi va boshqa shart-sharoitlarni qamrab oladi. Mazkur omillar matnda qo‘llaniladigan til birliklarining tanlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. To‘rtinchi omil muallifning individual xususiyatlaridir. Muallifning bilim darajasi, dunyoqarashi, til tajribasi, tafakkur usuli va ijodiy mahorati matnning shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, badiiy matnda ijodkorning individual uslubi so‘z tanlash, obraz yaratish, sintaktik qurilmalarni qo‘llash va tasviriy vositalardan foydalanish orqali namoyon bo‘ladi. Beshinchi omil adresat, ya’ni matn yo‘naltirilgan o‘quvchi yoki tinglovchidir. Matnning mazmuni va ifoda shakli ko‘pincha uning kimga mo‘ljallanganligi bilan belgilanadi. Masalan, ilmiy matnda mutaxassislar uchun xos terminlar va murakkab tushunchalar qo‘llanilishi mumkin bo‘lsa, ommabop matnda fikrning sodda va tushunarli ifodalanishiga ko‘proq e’tibor qaratiladi. Oltinchi omil tilning leksik va grammatik imkoniyatlaridir. Matn shakllanishida so‘zlarning ma’no xususiyatlari, grammatik shakllar, sintaktik qurilmalar, bog‘lovchi vositalar va uslubiy birliklar muhim vazifa bajaradi. Til vositalarining maqsadga muvofiq tanlanishi matnning ravonligi, aniqligi va ta’sirchanligini ta’minlaydi. Yettinchi omil matnning janri va uslubiy xususiyatlaridir. Har bir janr o‘ziga xos kompozitsion va lisoniy talablarga ega. Masalan, ilmiy maqola dalillash, mantiqiy izchillik va terminologik aniqlikka asoslanadi. Badiiy hikoyada esa obrazlilik, voqealar rivoji, qahramonlar nutqi va estetik ta’sirchanlik muhim ahamiyat kasb etadi. Sakkizinchi omil ijtimoiy-madaniy muhitdir. Matn yaratilayotgan jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, madaniy qadriyatlari, urf-odatlari va til me’yorlari uning mazmuni hamda ifoda shakliga ta’sir qiladi. Badiiy asarlarda milliy-madaniy birliklarning qo‘llanishi tasvirlanayotgan muhitning o‘ziga xosligini ochib berishga xizmat qiladi. To‘qqizinchi omil kontekst hisoblanadi. Matn tarkibidagi har bir til birligi o‘z ma’nosini muayyan kontekstda namoyon etadi. Kontekst so‘z va iboralarning qo‘shimcha ma’nolarini aniqlash, yashirin mazmunni tushunish va matnning

umumiy g‘oyasini anglashga yordam beradi. O‘ninchi omil matnning shakllanish vositasi va kommunikatsiya kanalidir. Og‘zaki, yozma va elektron shakldagi matnlar o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Og‘zaki matnda intonatsiya, pauza va urg‘u muhim ahamiyat kasb etsa, yozma matnda tinish belgilari, grafik ajratish vositalari va kompozitsion tartib muhim o‘rin tutadi. Elektron matnlarda esa gipermurojaatlar, multimodal elementlar va interaktiv imkoniyatlar ham matnning tashkil etilishiga ta’sir qilishi mumkin.

Badiiy matn boshqa matn turlaridan, avvalo, estetik maqsadga yo‘naltirilganligi bilan farqlanadi. Unda til birliklari nafaqat axborot yetkazish, balki obraz yaratish, hissiy munosabat bildirish va o‘quvchining tasavvuriga ta’sir ko‘rsatish vazifalarini ham bajaradi. Badiiy matnning shakllanishida muallifning ijodiy niyati muhim ahamiyatga ega. Ijodkor tasvirlanayotgan voqelikni muayyan badiiy maqsad asosida tanlaydi, unga mos obrazlar yaratadi va ushbu obrazlarni ifodalash uchun zarur til vositalaridan foydalanadi. Natijada badiiy matnning mazmuni va shakli o‘zaro uyg‘unlashadi. Badiiy matnda obrazlilik muhim o‘rin tutadi. Metafora, metonimiya, o‘xshatish, epitet, mubolag‘a, jonlantirish va boshqa tasviriy vositalar matnning estetik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Bunday vositalar orqali oddiy voqea yoki hodisa yangi badiiy mazmun kasb etadi. Badiiy matnning yana bir xususiyati ko‘pma’nolilikdir. Undagi ayrim so‘zlar, obrazlar va ramziy ifodalar bir vaqtning o‘zida bir nechta mazmuniy qatlamni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli badiiy matnni tushunish jarayonida o‘quvchining bilim darajasi, hayotiy tajribasi va estetik qarashlari ham muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Shuningdek, badiiy matnning shakllanishida kompozitsion tuzilma muhim vazifa bajaradi. Asarning boshlanishi, voqealar rivoji, kulminatsiyasi va yakuni o‘zaro bog‘liq holda tashkil etiladi. Biroq bu qismlar barcha badiiy asarlarda bir xil tartibda namoyon bo‘lavermaydi. Ayrim asarlarda voqealar xronologik izchillikda tasvirlansa, boshqalarida retrospektiv tasvir, ichki monolog yoki parallel syujet chiziqlaridan foydalaniladi. Badiiy matnning lisoniy xususiyatlarini tahlil qilishda muallif nutqi va qahramonlar nutqining o‘zaro munosabatiga ham e’tibor qaratiladi. Muallif nutqi voqealarni tasvirlash va badiiy mazmunni tashkil etishga xizmat qilsa, qahramonlar nutqi ularning xarakteri, ruhiy holati, ijtimoiy mavqeyi va individual xususiyatlarini ochib beradi.

Xulosa qilib aytganda, matn muayyan kommunikativ maqsad asosida shakllangan, mazmuniy va grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langan, nisbatan tugallangan nutqiy tuzilma hisoblanadi. Uning asosiy xususiyatlari mazmuniy yaxlitlik, bog‘liqlik, izchillik, kommunikativ yo‘naltirilganlik va nisbiy tugallanganlikda namoyon bo‘ladi. Matnning tarkiblanishi til birliklarining muayyan qonuniyatlar asosida birlashishi orqali amalga oshadi. Bunda gap, murakkab sintaktik butunlik, abzats va boshqa kompozitsion birliklar muhim o‘rin tutadi. Matnning mazmuniy va grammatik yaxlitligini ta’minlashda kogeziya, kogerentlik, tema-rematik munosabatlar hamda leksik-sintaktik bog‘lanish vositalari alohida ahamiyatga ega. Matnning shakllanishida kommunikativ maqsad, mavzu, asosiy g‘oya, nutqiy vaziyat, muallifning individual xususiyatlari, adresat, tilning grammatik va leksik imkoniyatlari, janr, uslub va ijtimoiy-madaniy muhit kabi omillar ishtirok etadi. Ushbu omillarning o‘zaro uyg‘unligi matnning

mazmuni, tuzilishi va kommunikativ samaradorligini belgilaydi. Badiiy matnda esa mazkur omillar estetik maqsad bilan uyg‘unlashib, obrazlilik, ko‘pma’nolilik, emotsional ta’sirchanlik va individual uslub kabi xususiyatlarni yuzaga keltiradi. Shu sababli matnning ta’rifi, tarkiblanishi va shakllanish omillarini o‘rganish badiiy matnning lisoniy tahlili uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

4. Matnning ichki va tashqi struktural komponentlari. Matn tiplari. Matn birliklari.

Zamonaviy tilshunoslikda matn insonning nutqiy faoliyati natijasida yuzaga keladigan murakkab lisoniy-kommunikativ hodisa sifatida tadqiq etiladi. Matn alohida so‘zlar yoki gaplarning oddiy yig‘indisi emas, balki mazmuniy, grammatik va kompozitsion jihatdan o‘zaro bog‘langan, muayyan kommunikativ maqsadga xizmat qiluvchi yaxlit nutqiy tuzilma hisoblanadi. Uning shakllanishida til birliklarining o‘zaro munosabatlari, fikrning mantiqiy izchilligi, muallifning kommunikativ niyati va nutqiy vaziyat muhim ahamiyat kasb etadi. Matnning tuzilishini ilmiy jihatdan o‘rganish uning ichki va tashqi struktural komponentlarini aniqlash, matn turlarini tasniflash hamda matn birliklarining funksional xususiyatlarini tahlil qilishni talab etadi. Chunki matnning mazmuniy yaxlitligi va kommunikativ samaradorligi uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi bog‘lanishlar orqali yuzaga keladi. Ayniqsa, badiiy matnda ushbu munosabatlar estetik maqsad bilan uyg‘unlashib, obrazlilik, emotsional ta’sirchanlik va ko‘pma’nolilik kabi xususiyatlarni shakllantiradi.

Matn lingvistikasi doirasida matnning strukturaviy tashkil etilishi, mazmuniy yaxlitligi, grammatik bog‘lanishlari va kommunikativ xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy masalalardan hisoblanadi. Bunda matnning ichki tuzilishi uning semantik va mantiqiy munosabatlari bilan bog‘liq bo‘lsa, tashqi tuzilishi matnning shakliy, grafik va kompozitsion tashkil etilishida namoyon bo‘ladi. Mazkur ikki jihat o‘zaro aloqador bo‘lib, matnning yaxlitligini ta’minlaydi.

Matnning ichki strukturasi uning mazmuniy, semantik, mantiqiy va kommunikativ tashkil etilishini ifodalovchi komponentlar tizimidir. Ushbu tuzilma matn tarkibidagi fikrlarning o‘zaro bog‘lanishi, mavzuning izchil rivojlanishi, axborotning taqsimlanishi va umumiy g‘oyaning shakllanishini ta’minlaydi. Matn ichki strukturasining asosiy komponentlaridan biri mavzu hisoblanadi. Mavzu matnda nima haqida so‘z yuritilishini belgilaydi va uning barcha qismlarini umumiy mazmun atrofida birlashtiradi. Har qanday matn muayyan mavzu asosida shakllanadi. Mavzu keng yoki tor doirada bo‘lishi mumkin. Masalan, tabiat haqidagi badiiy matnda fasllar almashinuvi, inson va tabiat munosabati yoki ekologik muammolar alohida mikromavzular sifatida yoritilishi mumkin. Matnning ichki strukturasida asosiy g‘oya ham muhim o‘rin tutadi. G‘oya muallifning tasvirlanayotgan voqelik yoki muhokama qilinayotgan masalaga munosabatini ifodalaydi. Mavzu matnning predmetini belgilasa, g‘oya ushbu predmet orqali ilgari surilayotgan asosiy fikrni anglatadi. Badiiy matnda g‘oya ko‘pincha obrazlar tizimi, voqealar rivoji, qahramonlar munosabati va til vositalari orqali ifodalanadi. Matnning mazmuniy yaxlitligi uning ichki strukturasini

belgilovchi muhim xususiyatlardan biridir. Mazmuniy yaxlitlik matn tarkibidagi barcha qismlarning yagona mavzu va kommunikativ maqsad asosida birlashishini anglatadi. Bunda har bir gap yoki mikromatn umumiy mazmunning shakllanishiga xizmat qiladi.

Matnning ichki tuzilishida semantik bog‘lanishlar alohida ahamiyat kasb etadi. Semantik bog‘lanishlar matn tarkibidagi gaplar va boshqa birliklarning mazmuniy jihatdan o‘zaro munosabatga kirishishini ta’minlaydi. Ushbu munosabatlar sabab va oqibat, shart va natija, qiyoslash, qarama-qarshilik, izohlash hamda umumlashtirish kabi shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Matn nazariyasida mazmuniy yaxlitlik va bog‘liqlik masalalari R. de Bogrande hamda V.Dressler tomonidan keng tadqiq etilgan. Ularning “Introduction to Text Linguistics” asarida matnning kommunikativ hodisa sifatida shakllanishida kogeziya va kogerentlik muhim mezonlar sifatida ko‘rsatilgan[8]. Kogeziya matnning yuzaki lisoniy bog‘lanishlarini ifodalasa, kogerentlik uning mazmuniy va mantiqiy yaxlitligini ta’minlaydi. Matnning ichki strukturasida axborotning izchil rivojlanishi ham muhim o‘rin tutadi. Har bir yangi gap oldingi fikrni davom ettirishi, aniqlashtirishi, to‘ldirishi yoki unga munosabat bildirishi mumkin. Bunday jarayonda tema va rema munosabatlari muhim ahamiyatga ega. Tema nutqda ma’lum bo‘lgan yoki fikrning boshlang‘ich nuqtasini tashkil etuvchi axborotni bildirsa, rema shu tema haqida berilayotgan yangi ma’lumotni ifodalaydi. Masalan, “Bog‘da katta chinor o‘sardi. Bu chinor yoz kunlari odamlarga salqin soya berardi” kabi gaplarda birinchi gapda tilga olingan chinor ikkinchi gapning tematik asosiga aylanadi. Natijada gaplar o‘rtasida mazmuniy bog‘liqlik yuzaga keladi. Badiiy matnning ichki strukturasida obrazlar tizimi, konflikt, motiv va ramziy ma’nolar ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu komponentlar asarning umumiy g‘oyasini shakllantirish, voqealar rivojini ta’minlash va muallifning badiiy niyatini ifodalashga xizmat qiladi. Shu sababli badiiy matnning ichki tuzilishini o‘rganishda faqat grammatik munosabatlar bilan cheklanmasdan, uning semantik va estetik qatlamlarini ham hisobga olish zarur.

Matnning tashqi strukturasi uning shakliy, grafik va kompozitsion jihatdan tashkil etilishini ifodalaydi. Ushbu tuzilma matnning ko‘zga tashlanadigan qismlari, ularning joylashish tartibi va o‘zaro munosabatlarini qamrab oladi. Tashqi struktura matn mazmunini tartibli ifodalash, axborotni muayyan qismlarga ajratish va o‘quvchi tomonidan uni qulay qabul qilishga yordam beradi. Matnning tashqi strukturasida sarlavha muhim o‘rin tutadi. Sarlavha matnning umumiy mavzusi, mazmuni yoki asosiy g‘oyasi haqida dastlabki tasavvurni shakllantiradi. Badiiy matnlarda sarlavha ko‘pincha ramziy yoki ko‘chma ma’noda qo‘llanilib, asarning mazmuniy qatlamlarini anglashga xizmat qiladi. Ayrim hollarda sarlavhaning asl mazmuni asar to‘liq o‘qib chiqilgandan keyingina ochiladi. Abzats matnning tashqi strukturasini tashkil etuvchi asosiy komponentlardan biridir. U yozma nutqda fikrning muayyan qismini ajratib ko‘rsatish, yangi mikromavzuga o‘tish yoki mazmuniy chegarani belgilash vazifasini bajaradi.

[8] Beaugrande R.-A. de, Dressler W. U. Introduction to Text Linguistics. – London; New York: Longman, 1981. – 270 p.

Abzatslar matnning grafik va kompozitsion tartibini shakllantirish bilan birga, uning mazmuniy izchilligini ham ta’minlashga xizmat qiladi. Matnning tashqi strukturasida bo‘lim va boblar ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, yirik hajmdagi ilmiy, publitsistik va badiiy asarlarda mazmunni tizimli tashkil etish uchun matn alohida qismlarga ajratiladi. Har bir bo‘lim yoki bob muayyan masala, voqea yoki mavzuning ma’lum jihatini yoritishga xizmat qiladi.

Badiiy matnlarda kompozitsion qismlarning joylashish tartibi asarning estetik ta’sirchanligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ayrim asarlarda voqealar xronologik izchillikda tasvirlansa, boshqalarida voqealar yakunidan boshlanib, keyinchalik ularning kelib chiqish sabablari ochib berilishi mumkin. Bunday kompozitsion usullar o‘quvchining qiziqishini kuchaytirish va badiiy mazmunni o‘ziga xos shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Matnning tashqi strukturasiga tinish belgilari, grafik ajratish vositalari, shrift xususiyatlari va matn qismlarining sahifadagi joylashuvi ham kirishi mumkin. Ayniqsa, she’riy matnlarda misralarning joylashishi, bandlarga ajratilishi va grafik shakli badiiy ifodaning muhim komponentiga aylanadi. M.Yo‘ldoshevning “Badiiy matn lingvopoetikasi” monografiyasida matnning tuzilishi, birliklari va lingvopoetik xususiyatlarini o‘rganish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan[9]. Mazkur yondashuv badiiy matnning shakliy va mazmuniy komponentlarini o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. Matnning ichki va tashqi strukturalari bir-biridan ajralgan holda mavjud bo‘lmaydi. Tashqi tuzilma ichki mazmunni ifodalashga xizmat qilsa, ichki tuzilma tashqi komponentlarning joylashish tartibi va funksional vazifasini belgilaydi. Shu sababli matnni to‘liq tahlil qilishda uning shakliy va mazmuniy xususiyatlarini birgalikda o‘rganish muhimdir.

Matnlar kommunikativ maqsadi, mazmuni, tuzilishi, nutqiy shakli va funksional-uslubiy xususiyatlariga ko‘ra turli tiplarga ajratiladi. Matn tipologiyasi tilshunoslikda muhim ilmiy masalalardan biri bo‘lib, u matnlarning umumiy va farqli xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Matnlarni tasniflashda yagona mezon mavjud emas. Turli ilmiy yondashuvlarda matnlar kommunikativ vazifasi, funksional uslubi, hajmi, janri va mazmuniy tashkil etilishiga ko‘ra guruhlanadi. Shu sababli bir matn bir vaqtning o‘zida bir nechta tasnifiy guruhga mansub bo‘lishi mumkin. Kommunikativ-ma’noviy xususiyatlariga ko‘ra matnlar odatda hikoya, tasvir va muhokama tiplariga ajratiladi. Hikoya matni voqea va hodisalarning vaqt davomida rivojlanishini ifodalovchi matn turidir. Bunday matnlarda harakat, voqealar ketma-ketligi, sabab-oqibat munosabatlari va zamon shakllari muhim o‘rin tutadi. Hikoya matni, ayniqsa, badiiy adabiyotda keng qo‘llaniladi. Unda voqealar muayyan makon va zamonda sodir bo‘lib, qahramonlarning harakati orqali rivojlanadi. Tasvir matni predmet, shaxs, hodisa yoki manzaraning belgi va xususiyatlarini ifodalashga qaratilgan matn turidir. Tasviriy matnlarda sifatlar, ravishlar, o‘xshatishlar, epitetlar va boshqa tasviriy vositalardan keng foydalaniladi. Bunday matnlar orqali o‘quvchida muayyan predmet yoki hodisa haqida tasavvur hosil qilinadi.

[9] Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi: monografiya. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.

Muhokama matni muayyan fikrni asoslash, dalillash, tushuntirish yoki xulosa chiqarishga qaratilgan matn turidir. Unda tezis, dalil, izoh va xulosa kabi mantiqiy komponentlar muhim o‘rin tutadi. Muhokama matnlari ilmiy, publitsistik va ayrim badiiy asarlarda keng uchraydi. Funksional-uslubiy xususiyatlariga ko‘ra matnlar ilmiy, rasmiy, publitsistik, badiiy va so‘zlashuv uslubiga mansub matnlarga ajratiladi. Ilmiy matnlar aniqlik, mantiqiy izchillik, dalillilik va terminologik ifodaning ustuvorligi bilan tavsiflanadi. Rasmiy matnlarda me’yorlashgan til birliklari, aniq ifodalar va standart sintaktik qurilmalar keng qo‘llaniladi. Publitsistik matnlarda axborot berish bilan birga, jamoatchilik fikriga ta’sir ko‘rsatish maqsadi ham muhim o‘rin tutadi.

Badiiy matnlar obrazlilik, estetik ta’sirchanlik, ko‘pma’nolilik va individual muallif uslubining namoyon bo‘lishi bilan ajralib turadi. So‘zlashuv uslubiga mansub matnlarda esa dialogiklik, vaziyatga bog‘liqlik, emotsionallik va og‘zaki nutqqa xos birliklar faol qo‘llaniladi. Matnlar ifodalanish shakliga ko‘ra og‘zaki va yozma turlarga bo‘linadi. Og‘zaki matnlarda intonatsiya, pauza, urg‘u va nutqiy vaziyat muhim ahamiyat kasb etsa, yozma matnlarda grammatik me’yorlar, tinish belgilari va kompozitsion tartib muhim o‘rin tutadi.

Hajmiga ko‘ra matnlar mikromatn va makromatnlarga ajratilishi mumkin. Mikromatn muayyan kichik mavzu yoki fikrni ifodalovchi nisbatan ixcham nutqiy tuzilma bo‘lsa, makromatn bir nechta mazmuniy qismlarning birlashuvi asosida shakllangan yirik matn hisoblanadi. Shuningdek, matnlar ishtirokchilar nutqining tashkil etilishiga ko‘ra monologik, dialogik va polilogik shakllarda namoyon bo‘ladi. Monologik matnda bir shaxsning izchil nutqi ustuvor bo‘lsa, dialogik matnda ikki ishtirokchi o‘rtasidagi nutqiy almashinuv asosiy o‘rin tutadi. Polilogik matnda esa uch yoki undan ortiq ishtirokchining o‘zaro muloqoti aks etadi.

Badiiy asarlarda ushbu matn tiplari ko‘pincha o‘zaro uyg‘unlashgan holda qo‘llaniladi. Masalan, hikoya matni tarkibida tabiat tasviri, qahramonlarning dialoglari va muallifning falsafiy mulohazalari birgalikda uchrashi mumkin. Bu esa badiiy matnning murakkab va ko‘p qatlamli tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Matn birliklari matnni shakllantirishda ishtirok etuvchi, uning mazmuniy, grammatik va kompozitsion yaxlitligini ta’minlovchi lisoniy hamda nutqiy komponentlardir. Matn birliklarini aniqlash tilshunoslikda muhim nazariy masalalardan biri hisoblanadi. Matnning shakllanishida so‘z, so‘z birikmasi, gap, murakkab sintaktik butunlik, abzats va yirik kompozitsion qismlar ishtirok etadi. Ushbu birliklarning har biri matn tarkibida o‘ziga xos vazifani bajaradi.

So‘z tilning asosiy nominativ birliklaridan biri bo‘lib, predmet, belgi, harakat va boshqa tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi. Matn tarkibida so‘zlar o‘zlarining lug‘aviy ma’nolari bilan bir qatorda kontekstual va uslubiy ma’nolarni ham namoyon etishi mumkin. Ayniqsa, badiiy matnda so‘zlarning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi obrazlilik va estetik ta’sirchanlikni kuchaytiradi. So‘z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zlarning grammatik va mazmuniy bog‘lanishi asosida yuzaga keladi. U matnda predmet yoki hodisaning muayyan belgisini aniqlashtirish, fikrni kengaytirish va tasviriy ifodani shakllantirishga xizmat qiladi.

Gap matnni tashkil etuvchi asosiy sintaktik birliklardan biridir. Gap orqali muayyan fikr, hukm yoki axborot ifodalanadi. Matn tarkibida gaplar o‘zaro mazmuniy va grammatik jihatdan bog‘lanib, umumiy kommunikativ maqsadga xizmat qiladi. Murakkab sintaktik butunlik bir nechta gaplarning yagona mikromavzu asosida birlashishidan hosil bo‘ladigan sintaktik-semantik birlikdir. Uning tarkibidagi gaplar o‘zaro mazmuniy izchillik, grammatik bog‘lanish va kommunikativ yaxlitlik asosida tashkil etiladi. Masalan, “Tong otdi. Quyosh ufq ortidan ko‘tarildi. Qishloq ko‘chalarida hayot asta-sekin jonlana boshladi” kabi gaplar birgalikda tong manzarasini ifodalovchi murakkab sintaktik butunlikni tashkil etadi. Ushbu birlikdagi har bir gap umumiy mikromavzuni rivojlantirishga xizmat qiladi. Abzats yozma matnning kompozitsion va grafik birligi hisoblanadi. U muayyan fikrni ajratib ko‘rsatish, matn mazmunini qismlarga bo‘lish va o‘quvchining axborotni qabul qilishini yengillashtirish vazifasini bajaradi. Abzats va murakkab sintaktik butunlik bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ular aynan bir xil hodisa emas. Matnning yirik birliklari sifatida bo‘lim, bob va boshqa kompozitsion qismlarni ko‘rsatish mumkin. Ushbu birliklar, ayniqsa, katta hajmdagi badiiy va ilmiy asarlarda umumiy mazmunni izchil tashkil etishga xizmat qiladi.

Matn birliklarining o‘zaro bog‘lanishida leksik takror, sinonimik almashinuv, olmoshlar, bog‘lovchilar, zamon shakllari va boshqa grammatik vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. M.A.K.Halliday va R.Hasan tomonidan yaratilgan “Cohesion in English” asarida matndagi bog‘lanish vositalari referensiya, substitutsiya, ellipsis, bog‘lovchi munosabatlar va leksik kogeziya kabi turlar asosida izohlangan[10]. Mazkur yondashuv matn birliklari o‘rtasidagi grammatik va semantik munosabatlarni o‘rganishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Matn birliklarini tahlil qilishda ularning alohida grammatik xususiyatlari bilan cheklanmasdan, umumiy matn mazmunini shakllantirishdagi vazifalarini ham aniqlash zarur. Chunki har bir birlikning kommunikativ qiymati uning matndagi o‘rni, boshqa birliklar bilan munosabati va umumiy mazmunga qo‘shgan hissasi orqali belgilanadi.

Demak, matnning ichki va tashqi struktural komponentlari uning mazmuniy hamda shakliy tashkil etilishini ta’minlovchi o‘zaro bog‘liq tizimni tashkil etadi. Ichki struktura mavzu, asosiy g‘oya, semantik munosabatlar, axborotning izchil rivojlanishi va mazmuniy yaxlitlikni qamrab olsa, tashqi struktura sarlavha, abzats, bo‘lim, bob va boshqa kompozitsion elementlar orqali namoyon bo‘ladi. Matnlar kommunikativ maqsadi, funksional uslubi, ifodalanish shakli, hajmi va nutqiy tashkil etilishiga ko‘ra turli tiplarga ajratiladi. Hikoya, tasvir va muhokama matnlari fikrni ifodalashning asosiy kommunikativ-ma’noviy shakllari hisoblanadi. Shu bilan birga, ilmiy, rasmiy, publitsistik, badiiy va so‘zlashuv uslubiga mansub matnlar o‘ziga xos lisoniy xususiyatlari bilan farqlanadi. Matnning shakllanishida gap, murakkab sintaktik butunlik, abzats va yirik kompozitsion birliklar muhim o‘rin tutadi. Ularning mazmuniy va grammatik jihatdan o‘zaro bog‘lanishi matnning yaxlitligi, izchilligi va kommunikativ samaradorligini ta’minlaydi. Shu sababli matnning struktural komponentlari, tiplari va birliklarini o‘rganish badiiy

[10] Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976. – 374 p.

matnning lisoniy tahlili uchun muhim nazariy hamda metodologik asos hisoblanadi.

Muhokama uchun savollar:

1. “Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanining predmeti, maqsadi va asosiy vazifalari nimalardan iborat hamda uning filologik fanlar tizimidagi ahamiyati qanday?
2. Lingvopoetikaning zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlari bilan o‘zaro aloqadorligi qanday namoyon bo‘ladi va uning boshqa ilmiy yo‘nalishlardan farqli jihatlari nimalardan iborat?
3. Matn tushunchasiga qanday ilmiy ta’rif beriladi va uning mazmuniy yaxlitligi, grammatik bog‘liqligi hamda kommunikativ xususiyatlari qanday izohlanadi?
4. Matnning shakllanishi va tarkiblanishida qanday lisoniy hamda nolisoniy omillar ishtirok etadi va ularning matn mazmuniga ta’siri qanday namoyon bo‘ladi?
5. Matnning ichki va tashqi struktural komponentlari o‘rtasida qanday bog‘liqlik mavjud hamda ular badiiy matnning mazmuniy va kompozitsion yaxlitligini qanday ta’minlaydi?
6. Matnlar qanday mezonlar asosida tiplarga ajratiladi va gap, murakkab sintaktik butunlik, abzats kabi matn birliklarining o‘ziga xos xususiyatlari hamda funksional vazifalari nimalardan iborat?

Asosiy xulosalar:

1. Badiiy matnning lisoniy tahlili badiiy asarlarda qo‘llanilgan til birliklarining grammatik, semantik, uslubiy va estetik xususiyatlarini o‘rganuvchi muhim filologik yo‘nalish hisoblanadi. Mazkur fan badiiy matnning mazmunini chuqur anglash, til vositalarining badiiy vazifalarini aniqlash va ijodkorning individual uslubini tahlil qilishga xizmat qiladi.

2. Lingvopoetika zamonaviy fanlar tizimida tilshunoslik va adabiyotshunoslikni o‘zaro bog‘lovchi ilmiy yo‘nalish sifatida alohida o‘rin tutadi. Uning asosiy xususiyati badiiy matndagi til birliklarini shakl va mazmun birligi asosida o‘rganish hamda ularning estetik ta’sirchanligini aniqlashdan iborat.

3. Matn muayyan kommunikativ maqsad asosida shakllangan, mazmuniy va grammatik jihatdan o‘zaro bog‘langan yaxlit nutqiy tuzilmadir. Matnning shakllanishida mavzu, asosiy g‘oya, muallifning maqsadi, nutqiy vaziyat, til vositalari va ijtimoiy-madaniy omillar muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Matnning ichki va tashqi strukturasi uning mazmuniy hamda kompozitsion yaxlitligini ta’minlaydi. Ichki struktura mavzu, g‘oya va semantik bog‘lanishlarni qamrab olsa, tashqi struktura sarlavha, abzats, bo‘lim va boshqa shakliy komponentlar orqali namoyon bo‘ladi.

5. Matn tiplari va birliklari nutqning kommunikativ maqsadi, mazmuni, uslubi va tuzilishiga ko‘ra farqlanadi. Hikoya, tasvir va muhokama matnning asosiy kommunikativ-ma’noviy tiplari bo‘lib, gap, murakkab sintaktik butunlik va abzats uning shakllanishida muhim vazifalarni bajaradi.

Informatsion-metodik ta’minot:

Asosiy adabiyotlar	
1.	Yo‘ldoshev M. Matn lingvistikasi. Darslik.– Toshkent, 2021
2.	Yo‘ldoshev M. Badiiy matn linvopetikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan, 2008
3.	Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili asoslari. O‘quv qo‘lanma. – Toshkent, 2007
4.	Qurbonova M. Matn tilshunosligi. Darslik.– Toshkent, 2014
Qo‘shimcha adabiyotlar	
5.	Боймирзаева С. Матн модаллиги. Монография. – Тошкент: Фан, 2010. –152
6.	Боймирзаева С. Матн мазмунида темпораллик семантикаси. Монография. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2009. – 189 б.
7.	Turniyozov N., Yo‘ldoshev B. Matn tilshunosligi. – Samarqand: SamDU, 2005
8.	Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. – Бухоро, 2000. – 36 б.
9.	Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. – Toshkent, 2008
Axborot manbalari	
10	www.guldu.portal.uz
11	www.ziyonet.uz
12	www.unlibrary.uz
13	https://lex.uz/

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST SAVOLLARI:

1. “Badiiy matnning lisoniy tahlili” fanining asosiy predmeti nima?
A) Tilning tarixiy taraqqiyotini o‘rganish
B) Badiiy matndagi til birliklarining lisoniy va estetik xususiyatlarini o‘rganish
C) Faqat grammatik qoidalarni tahlil qilish
D) Adabiy asarlarning yaratilish tarixini o‘rganish
To‘g‘ri javob: B
2. Badiiy matnning lisoniy tahlili fanining asosiy vazifasi nimadan iborat?
A) Badiiy asarlarning hajmini aniqlash
B) Yozuvchilarning tarjimayi holini o‘rganish
C) Til birliklarining badiiy mazmun yaratishdagi vazifalarini aniqlash
D) Faqat she’riy asarlarni tahlil qilish
To‘g‘ri javob: C
3. Lingvopoetika qanday ilmiy yo‘nalish hisoblanadi?
A) Badiiy matndagi til birliklarining poetik va estetik vazifalarini o‘rganuvchi yo‘nalish
B) Faqat so‘zlarning kelib chiqishini o‘rganuvchi fan
C) Tilning tovush tizimini o‘rganuvchi yo‘nalish
D) Tarixiy hujjatlarni o‘rganuvchi fan
To‘g‘ri javob: A

4. Lingvopoetika qaysi fanlar bilan bevosita bog‘liq?
A) Matematika va fizika
B) Geografiya va biologiya
C) Kimyo va astronomiya
D) Tilshunoslik va adabiyotshunoslik
To‘g‘ri javob: D
5. Matn deb nimaga aytiladi?
A) O‘zaro bog‘lanmagan so‘zlar yig‘indisiga
B) Mazmuniy va grammatik jihatdan bog‘langan, muayyan kommunikativ maqsadga ega nutqiy tuzilmaga
C) Faqat bitta gapdan tashkil topgan yozuvga
D) Faqat she’riy shaklda ifodalangan nutqqa
To‘g‘ri javob: B
6. Matnning shakllanishida qaysi omillar muhim ahamiyatga ega?
A) Faqat so‘zlarning soni
B) Faqat matnning hajmi
C) Kommunikativ maqsad, mavzu, nutqiy vaziyat va til vositalari
D) Faqat tinish belgilarining qo‘llanishi
To‘g‘ri javob: C
7. Matnning ichki struktural komponentlariga nimalar kiradi?
A) Mavzu, asosiy g‘oya va semantik bog‘lanishlar
B) Sarlavha, abzats va boblar
C) Shrift va sahifa o‘lchami
D) Faqat tinish belgilari
To‘g‘ri javob: A
8. Matnning tashqi struktural komponentlari qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) Mavzu va asosiy g‘oya
B) Semantik va mantiqiy munosabatlar
C) Muallifning dunyoqarashi va maqsadi
D) Sarlavha, abzats, bo‘lim va boblar
To‘g‘ri javob: D
9. Kommunikativ-ma’noviy xususiyatlariga ko‘ra matnning asosiy tiplari qaysilar?
A) Ilmiy, rasmiy va publitsistik
B) Hikoya, tasvir va muhokama
C) Og‘zaki va yozma
D) Monologik va dialogik
To‘g‘ri javob: B
10. Murakkab sintaktik butunlik nima?
A) Bir-biriga bog‘lanmagan so‘zlar majmui
B) Faqat bitta so‘zdan tashkil topgan birlik
C) Yagona mikromavzu asosida mazmuniy va grammatik jihatdan bog‘langan gaplar birligi
D) Faqat matn sarlavhasini ifodalovchi birlik
To‘g‘ri javob: C